

THEOLOGISCHE UNIVERSITEIT VAN DE GEREFORMEERDE KERKEN
IN NEDERLAND TE KAMPEN

Celebrating the Lord's Supper in the Netherlands

A Study of Liturgical Ritual Practice in Dutch Reformed Churches

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DE GRAAD
VAN DOCTOR IN DE THEOLOGIE,
OP GEZAG VAN DE RECTOR DR. R. KUIPER,
ZO GOD WIL IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN
OP VRIJDAG 18 SEPTEMBER 2020
OM 10.30 UUR IN DE NIEUWE KERK,
BROEDERWEG 34 TE KAMPEN

door

Jasper Adelbert Geert Bosman

Promotores

Prof. dr. J.H.F. Schaeffer

Prof. dr. M. Barnard (Protestant Theological University, Amsterdam)

Leden beoordelingscommissie

Prof. dr. E.A. de Boer

Prof. dr. M.J. Kater (Apeldoorn Theological University)

Prof. dr. J.D. Witvliet (Calvin Theological Seminary, Grand Rapids, MI)

This study was sponsored by
Stichting Afbouw Kampen
Stichting Greijdanus-Kruithof Fonds
Stichting Zonneweelde

Sponsored by **STICHTING AFBOUW KAMPEN**

Contents

Contents	v
Abbreviations	xi
List of Tables	xiii
Acknowledgements	xv
1 Introduction	1
1.1 Research Subject	1
1.2 Statement of the Problem	5
1.3 Four Perspectives	8
1.3.1 Excursus: Theology in Four Voices	9
1.4 Research Question and Sub-questions	11
1.5 Research Methodology	12
1.6 Practical Theological Approach	13
1.7 Reflexivity	14
1.8 Relevance	16
1.8.1 Academic Relevance	16
1.8.2 Societal Relevance	17
2 Research Design	19
2.1 Introduction	19
2.2 Selection of Denominations	19
2.3 Selection of Congregations	22
2.4 Recruitment of Participants	23
2.4.1 Response and Non-Response	25
2.5 Research Methods	26
2.5.1 Participatory Observations	26
2.5.2 Focus Group Interviews	27
2.5.3 Individual Interviews	28
2.5.4 Literature Review	29
2.6 Design of the Topic List	30

2.7	Data Collection	32
2.8	Data Analysis	33
2.9	Validity and Reliability	34
2.10	Research Ethics and Data Management	35
3	Operant Voice	37
3.1	Introduction	37
3.2	Characterization of Congregations	37
3.2.1	CRC-A	39
3.2.2	CRC-B	40
3.2.3	CRC-C	41
3.2.4	RCL-D	42
3.2.5	RCL-E	42
3.2.6	RCL-F	43
3.3	Operant Voice: Church Services	43
3.3.1	CRC-A Services	43
3.3.2	CRC-B Services	48
3.3.3	CRC-C Services	53
3.3.4	RCL-D Services	57
3.3.5	RCL-E Services	61
3.3.6	RCL-F Services	66
3.4	In Conclusion	70
4	Espoused Voice	73
4.1	Introduction	73
4.2	The Lord's Supper as Communion	74
4.2.1	Mutual Communion: Positive Examples	74
4.2.2	Mutual Communion: Negative Examples	82
4.2.3	Communion With God	85
4.3	Attributed Meanings	89
4.3.1	Grace and Forgiveness	89
4.3.2	Lord's Supper as Profession of Faith	93
4.3.3	Commemorating Christ	93
4.3.4	A Feast to Celebrate	95
4.3.5	A Moment of Reflection	98
4.3.6	Eschatological Perspective	99
4.3.7	Sacrament	100
4.3.8	Other Attributed Meanings	102
4.4	Opinions and Feelings	102
4.4.1	Tensions When Celebrating	102
4.4.2	Desire to Celebrate Consciously	104
4.4.3	Experience of Holiness	107
4.4.4	Participating in and Admission to the Celebration	109

4.4.5	Personal and Communal Preparation	116
4.4.6	Effects of Participating in the Lord's Supper	119
4.4.7	Spiritual Reflection (or <i>Nabetrachtung</i>)	123
4.5	Style, Ambiance, and Liturgy	124
4.5.1	Style of Celebration	125
4.5.2	Ambiance	132
4.5.3	Liturgy During the Celebration	133
4.6	Personal Developments	136
4.6.1	Accumulation of Meaning	137
4.6.2	Celebrating for the First Time	139
4.6.3	"When Everything Goes Differently"	142
4.6.4	Influence of External Events	143
4.6.5	Spiritual Developments	144
4.6.6	No Substantial Developments	146
4.7	Personal Desires	147
4.7.1	Satisfied	147
4.7.2	A More Festive Celebration	148
4.7.3	A Less "Individualistic" Style	150
4.7.4	A Common Meal	152
4.7.5	Eschatological Desire	153
4.7.6	Other Desires	154
4.8	Summary	154
5	Formal Voice	157
5.1	Introduction	157
5.2	Formal Voice: Interviews	157
5.2.1	The Lord's Supper as Communion	158
5.2.2	Attributed Meanings	160
5.2.3	Opinions and Feelings	164
5.2.4	Style, Ambiance, and Liturgy	180
5.2.5	Personal Developments	187
5.2.6	Personal Desires	188
5.3	Formal Voice: Literature Review	191
5.3.1	Christian Reformed Churches	191
5.3.2	Reformed Churches Liberated	197
5.4	Summary	202
6	Normative Voice	207
6.1	Introduction	207
6.2	Confessions of Faith	208
6.2.1	Belgic Confession	208
6.2.2	Heidelberg Catechism	211
6.2.3	Canons of Dort	214
6.3	Church Order	216

6.3.1	Christian Reformed Churches (CRC)	216
6.3.2	Reformed Churches Liberated (RCL)	218
6.4	Liturgical Forms	220
6.4.1	CRC Liturgical Forms for the Lord's Supper	220
6.4.2	RCL Liturgical Forms for the Lord's Supper	226
6.5	In Conclusion	237
7	Conversation	239
7.1	Introduction	239
7.2	Conversation Topics	240
7.2.1	The Role of Experience	240
7.2.2	Lord's Supper as Communion	244
7.2.3	Divine and Human Agency in the Liturgy	249
7.2.4	Preparation and Spiritual Reflection	252
7.2.5	Sin and Forgiveness	254
7.2.6	Holiness and Stress	257
7.2.7	Feast and Commemoration	261
7.3	Contextual Considerations	264
8	Conclusion and Discussion	269
8.1	Introduction	269
8.2	Sub-questions	269
8.2.1	First Sub-question	269
8.2.2	Second Sub-question	270
8.3	Main Research Question	276
8.4	Discussion	277
8.4.1	The Importance of Experience	277
8.4.2	Communion, Participation, and Hospitality	281
8.4.3	The Role of Sin and Forgiveness, Feast and Commemoration	284
8.5	Final Considerations	288
8.5.1	The Meaning of Holiness	288
8.5.2	A Renewed Reformed Theology of the Lord's Supper?	290
8.5.3	In Conclusion	293
A	Topic List	295
B	Quantitative Survey	297
C	Survey Results	299
D	Observations and Interviews	303
E	Code Tree	305

CONTENTS

ix

Summary	309
Samenvatting	319
Bibliography	331
Index	363
Curriculum Vitae	369

Summary

Introduction

The main research question of this study is: *How is the celebration of the Lord's Supper in local CRC and RCL churches performed, perceived, and valued, and what can be learned from this?* The question originated from the observation that little empirical research has been conducted to date on the Lord's Supper in the Reformed tradition, and especially within the Dutch context. This study seeks to fill this void by describing and analyzing the performance, perception, and valuation of the Lord's Supper within two Reformed denominations in the Netherlands from four different perspectives. These perspectives are derived from the Theology in Four Voices model, a research instrument developed by the *Action Research: Church and Society* (ARCS) project in the United Kingdom. Each "voice" is fully theological and represents one possible perspective on the same reality.

In this study, the Lord's Supper is first described from an *Operant Voice* perspective. This includes what is enacted in the liturgical services where the Lord's Supper is administered (i.e. the theology embedded within the actual practices of the congregations). Secondly, the Lord's Supper is described from an *Espoused Voice* perspective. The espoused voice embodies the opinion of professing members of the studied congregations (excluding ministers, elders, and deacons). They were interviewed either in focus groups or individually, and were asked about their personal experiences of the Lord's Supper. Thirdly, a *Formal Voice* perspective is described on the basis of two different sources, namely individual interviews with the local ministers of the congregations studied, and a literature review of theological writings produced by theologians affiliated with the respective denominations. Lastly, a *Normative Voice* perspective is investigated through the analysis of relevant sections in the confessions, church orders, and liturgical forms that are adhered to by the denominations involved. All these sources were studied in the form of a literature review.

Following the description of the four perspectives in chapters 3–6, a “conversation” between them is constructed in chapter 7, in order to describe and analyze the similarities and differences between them. Possible lessons from this conversation have been formulated in chapter 8.

The results of this inquiry may contribute to our understanding of what happens in the Lord’s Supper from an empirical perspective. Moreover, it can serve to bolster the valuation of concrete liturgical ritual practice both within and outside the Dutch Reformed context by enabling congregations to assess and foster the celebration of Lord’s Supper from a fourfold perspective.

Research Design

For the description of the four perspectives on the Lord’s Supper, we opted for a qualitative research methodology. This choice made it possible to study and interpret the personal experiences of the interviewees without being restricted to predefined categories. The latter was especially important given the explorative nature of this study.

To limit the scope of this research, it was decided to select six congregations across two denominations. The following two denominations were selected: the *Christian Reformed Churches* (CRC) and the *Reformed Churches Liberated* (RCL), both located in the Netherlands. The latter was included because the researcher and his institution are affiliated with the RCL; the former was chosen because it shares a significant part of its history with the RCL, is roughly equal in size, shares the same synodal-presbyterial church model, and uses a similar church order. Furthermore, congregations of both denominations use largely similar liturgical forms.

Three CRC and three RCL congregations were selected for participation: CRC-A, CRC-B, CRC-C, RCL-D, RCL-E, and RCL-F. These differed in membership statistics, geographical location, and theological position. First, a worship service of these congregations in which the Lord’s Supper was administered was observed to describe the *operant* perspective. Next, various congregants from different age groups were randomly invited to participate in one of three focus group interviews per congregation, to investigate the *espoused* perspective. In one congregation (CRC-C), only individual interviews could be conducted. Following two focus group interviews (or multiple individual interviews), a second church service was observed, after which a third focus group interview was conducted. Afterwards, the local ministers were interviewed individually with a view to describing the *formal* perspective. Furthermore, a literature review was conducted to describe the relevant theological corpus written by CRC and RCL theologians (again, *formal* perspective) as well as the

relevant normative documents adhered to by both denominations (*normative perspective*).

The topic list used in this research was designed on the basis of a ritual studies perspective consisting of six items: style, meaning, conduct, space, experience of the self related to others, and experience of the self related to God. The data collection was conducted between October 2016 and February 2018. All interviews were conducted by the researcher himself. In total, 100 congregants and six ministers were interviewed. The data analysis was performed by the researcher in consultation with the research team as a whole (Jasper Bosman, Hans Schaeffer, Marcel Barnard). The transcripts were analyzed inductively using thematic analysis.

Operant Voice

In chapter 3, the *operant voice* is described based on the participatory observations conducted by the researcher. Two church services in which the Lord's Supper was administered are described per congregation. When these services were visited, special attention was paid to the aspects of ritual action as defined by Ronald Grimes. In total, twelve church services have been described. The descriptions show that there is room for considerable variety both within a denomination and even within a single congregation.

The greatest continuity between the two observed services could be observed in CRC-C, a congregation in which the Lord's Supper is celebrated four times per year, seated at a table. In the other congregations, less continuity was observed. The RCL churches in particular used alternating styles of celebration (e.g. sitting at a table, sitting in the pews, or ambulatory), leading to slight differences in *Ritual Actions*, *Ritual Times*, and/or *Ritual Places* in each celebration.

What remained constant across all six congregations were the *Ritual Actors*, *Ritual Objects*, and *Ritual Groups*, although even there some differences existed on a micro level. With regard to the ritual actors, in all churches it was the minister who administered the Lord's Supper, but the task of the elders and deacons did vary from congregation to congregation (depending on the style of celebration). Secondly, the ritual objects were more or less similar in all congregations, although there was variation in the size of the tables. Thirdly, the ritual groups were comparable, although some congregations were still more "open" to visitors than the others were.

Other ritual aspects did sometimes differ between and within the two denominations, as well as within the congregations themselves. This suggests that there is not just one CRC or RCL "operant theology," nor six local "operant theologies," but that there may be multiple theological prac-

tices coexisting within the different congregations and maybe even alternating on the local level.

Espoused Voice

The *espoused voice* is described in chapter 4. The analysis reveals that there are many different perceptions of and opinions on the Lord's Supper within the population of this study. These have been summarized using the themes that emerged from the interview data: (1) *Lord's Supper as Communion*, (2) *Attributed Meanings*, (3) *Opinions and Feelings*, (4) *Style, Ambiance, and Liturgy*, (5) *Personal Developments*, and (6) *Personal Desires*.

Lord's Supper as Communion The Lord's Supper was powerfully associated with *mutual communion*, and to a lesser degree with *communion with God*. In the interviews with congregants, communion with God was mentioned less frequently than communion with fellow communicants was. In one congregation, some congregants paid special attention to the work of the Holy Spirit.

Attributed Meanings Other meanings associated with the Lord's Supper included *grace and forgiveness*, the Lord's Supper as a *profession of faith*, a *commemoration*, a *feast to celebrate*, a moment of *personal reflection*, a moment of *looking forward* (eschatological), and *sacrament*. Most attention was paid to the aspects of grace and forgiveness as well as commemoration, while there was less emphasis on the other themes.

Opinions and Feelings Various opinions and feelings were shared by the interviewees: tensions when celebrating, the desire to celebrate consciously, the experience of "holiness," opinions on participating in and admission to the Lord's Supper, on preparation (or *zelfbeproeving*), the effects of participating in the celebrations, and the spiritual reflection (*nabetrachting*) following the celebrations.

Some participants indicated that they had at times temporarily withdrawn from the celebration of the sacrament in their own congregation, while a number of participants in CRC-C spoke of their past or even present abstinence from the Lord's Supper table (*avondmaalsmijding*). In RCL-D and F, some participants questioned the exclusion of children from the Lord's Supper in their congregation, as it is customarily practiced in almost all CRC and RCL congregations.

Style, Ambiance, and Liturgy With regard to the different styles of celebration, congregants shared multiple (sometimes contradicting)

preferences. Overall, participants were satisfied with the current style in use in their congregation. The congregants who were most convinced or enthusiastic about changing the status quo were those who at an earlier time had experienced a different style elsewhere (mostly RCL members).

The ambiance during the celebrations was given positive characterizations by some, like joyful, quiet, and silent, while others indicated that they found it excessively emotionally charged. Some disliked the tense or solemn faces they saw during the celebrations.

Regarding the liturgy used during the celebrations, participants were predominantly positive on the selection of Psalms or hymns. Some RCL members were critical of the practice of singing many—that is, too many—verses during ambulatory celebrations. The reading of the liturgical forms prior to communion was discussed in RCL congregations, both by its proponents and opponents, but it was not raised in CRC churches.

Personal Developments Various participants reported celebrating the Lord's Supper more consciously and intensely than before. This accumulation of meaning was reported to some degree among all age groups. A number of other participants reported an up-and-down development, or denied any personal development at all.

Personal Desires Personal desires regarding the Lord's Supper revolved for the most part around two positions: some participants were satisfied with the current practice and experience of the Lord's Supper in their congregation, while others longed for more festive celebrations and/or a more conscious experience. Other desires mentioned included a longing for celebrating the Lord's Supper with Jesus Himself and/or in combination with a common meal.

Formal Voice

The *formal voice* in this study is described in chapter 5 and consists of two parts: six individual interviews, and a review of theological literature.

Interviews with Ministers In the interviews with the local ministers, different meanings were attributed to the Lord's Supper. Both *communion with Christ* and *mutual communion* were mentioned, as well as the themes of *reconciliation* and *forgiveness*.

Ministers did not hesitate to call the Lord's Supper a *sacrament* and/or a *sign and seal*. The sacrament was characterized both as a *commemoration* and as a *feast to celebrate*. So too aspects like *eschatological expectation*, *command of Christ*, *moment of reflection*, and *gift of God* were mentioned. Some ministers called it a *source of comfort and peace*,

or a symbolization of the core of the Christian faith. None of the ministers questioned the admission policy in their local church, although one did emphasize that participation demands a positive personal choice on the part of all participants.

With regard their personal development, various ministers reported currently experiencing less stress when administering the sacrament than they had at the beginning of their careers. Various personal desires were also shared, among them the wish to experience more joyful celebrations, or the use of multiple celebration styles.

Review of Theological Literature The theological books published after 1944 by CRC and RCL theologians are discussed in the second part of chapter 5. What emerged is that CRC theologians closely align themselves with Scripture and the text of the confessions in their explanation of the Lord's Supper. In their publications, they emphasized the themes of *reconciliation, sin and guilt, commemoration, proclamation* (of "the death of Christ" by the celebration of the Lord's Supper), and the *expectation* of Christ's return.

Recent developments reported in CRC literature included two explanations of the classical liturgical form (composed by Dathenus in 1566), and a plea for the fundamental unity of Word (sermon) and sacrament—thereby criticizing the low frequency of celebrations, but at the same time also warning that a higher frequency requires true conversion on the part of the participants.

The views of RCL theologians on the Lord's Supper were discussed separately. They too closely aligned themselves with Scripture and confession, although some did stress the importance of a correct interpretation of certain passages more than their CRC colleagues did. Consequently, the *festive character* of the meal was given more attention. Emphasis was also placed on themes like *reconciliation, commemoration, proclamation, and expectation*. There was less attention than there was in CRC literature for *sin and guilt* and *self-examination* (although these themes were still discussed).

Recent developments in RCL literature include greater openness for liturgical renewal (since the 1990s), and more attention for the relationship between the sacrament and the worship service. As early as the 1970s, pleas could be heard for a higher frequency of celebration; these have been repeated by others from the 1990s up until the present day.

Normative Voice

In chapter 6, the *normative voice* is characterized on the basis of three different sources: confessions, church orders, and liturgical forms.

First, the relevant passages in the Belgic Confession (1561), the Heidelberg Catechism (1563), and the Canons of Dort (1619) are summarized. Both the Belgic Confession and the Heidelberg Catechism draw a close parallel between physical experience and the trustworthiness of God's acts. Both documents also stress that the sacrament is instituted by Christ Himself and that by eating and drinking bread and wine, believers are united more and more with Christ's body through the Holy Spirit. In the Canons of Dort, the sacraments are considered one of the means that God may use to exercise His power. They are thus characterized as means of grace that are given by God and may be used by believers.

Next, all regulations concerning the celebration of the Lord's Supper in the CRC and RCL church orders are analyzed. In CRC congregations, the sacrament is to be held at least once every three months, after preparation (self-examination and *censura morum*). According to the RCL regulations, the sacrament is to be celebrated "regularly." No instructions on preparation are included in them. RCL ministers may even introduce their own "variations" in the teaching part of the liturgical forms, provided that they obtain prior permission from the local church council. In the CRC, the liturgical forms are to be used at all times.

Lastly, the history and content of the different liturgical forms for the celebration of the Lord's Supper are summarized.

Conversation

In chapter 7, the four theological voices described in the previous four chapters are brought into conversation with each other. Seven conversation topics are formulated following comparison of the similarities and differences between two or more different voices.

The Role of Experience A first topic of conversation is the role of experience (*beleving*) in the celebration of the Lord's Supper. According to various ministers, the Lord's Supper allows believers to experience something that cannot be experienced in "regular" church services. Nevertheless, CRC and RCL theological literature on the Lord's Supper included virtually no reflection on the value of corporeality and bodily experiences, even though the interviewed congregants gave expression to various desires for the fostering of their sacramental experiences (espoused voice). Similarly, the normative voice demands attention for the physicality of the celebration, while at the same time warning against the overvaluation of that corporeality.

Lord's Supper as Communion A second topic consists of a tension between greater emphasis on either communion with God or mutual

communion with fellow believers. In general, congregants tended to be more focused on the aspect of mutual communion, while ministers tried to keep a balance between the two. This difference between ministers and congregants calls for a conversation between the espoused and formal voices. Furthermore, it raises the question how mutual communion affects the communicants' daily life, given both the positive and the negative experiences shared by some interviewees.

Additionally, admission to the Lord's Supper was a subject of debate among some congregants, especially in RCL congregations. In the interviews, some of the RCL congregants raised new questions about the welcoming of children to the Lord's Supper and the exclusion of those who are under church discipline. Other questions, raised not by congregants but by some ministers, related to the admission of asylum seekers and people with disabilities.

Divine and Human Agency Thirdly, another difference between congregants and ministers revolved around the question of liturgical agency: while congregants spoke more about the role of human actors, ministers sought greater attention for the work of Christ and the Holy Spirit in the administration of the sacrament. Some congregants, however, also stressed the importance of the work of the Holy Spirit (RCL-E). In practice, all observed celebrations were performed primarily by the local minister. This raised the question whether the liturgical role of the communicants might be able to take another shape.

Preparation and Spiritual Reflection Fourthly, the preceding chapters noted how self-examination is deemed necessary for those who would like to participate in the Lord's Supper within CRC and RCL congregations. However, while some congregants underscored the need for personal and communal preparation, others indicated that they found it less important than in the past or not important at all. In general, CRC-B and RCL congregants regarded preparation as a more personal matter. One CRC minister doubted that the current practice for the midweek preparation meetings in his congregation would continue on for long. Similarly, some RCL ministers questioned the effectiveness and functioning of the practice of self-examination in their congregations. Taken together, this produces the question how strong the requirement for self-preparation really is. The same question applies to the spiritual reflection following the celebration.

Sin and Forgiveness A fifth topic revolved around the connection between the Lord's Supper and the theme of sin and forgiveness. The confessions and liturgical forms state that Christ died for the sins of believ-

ers, and that the Lord's Supper refers to that sacrifice through the signs of bread and wine. Although many congregants and all ministers generously agreed, some congregants also indicated experiencing forgiveness *during* the celebrations or feeling cleansed afterwards. Other congregants did place greater emphasis on other aspects of meaning like "mutual communion," or else interpreted the celebrations as a moment of personal reflection. This raises the question as to how "forgiveness of sins" is to be ritualized and experienced during the celebration of the Lord's Supper.

Holiness and Stress The Lord's Supper is called "holy" in various normative documents of both denominations, although not consistently so. During the interviews, some congregants mentioned "holy" as a keyword when naming their first associations with the sacrament. For some of them, this word had a negative connotation as if the Lord's Supper has become excessively holy in their congregation (RCL-E and F). Some ministers recognized this development, and yet none of them used the adjective in a negative sense. The existence of feelings of stress among congregants with regard to sacramental participation may be related to their interpretation of holiness (espoused voice). However, feelings of stress and "negative" holiness were not extensively covered in the other theological voices, raising the question how such feelings might best be managed during the celebrations.

Feast and Commemoration Lastly, some RCL congregants proposed characterizing the Lord's Supper as a feast rather than a commemoration. The latter correlates with new accents in RCL theology published beginning in the 1980s. In the CRC, these accents are absent or play a less prominent role. In general, congregants and ministers in CRC-A and C did not express a longing for more cheerful celebrations, whereas various RCL members and some members of CRC-B did. Taken together, this yields the following questions: Should the celebrations in CRC and RCL congregations be given a more cheerful character, and, if so, how could this be accomplished?

Following the treatment of the seven conversation topics, chapter 7 includes a separate section on contextual aspects that may have influenced the findings in this study. These aspects include secularization, "intensification," embodiment, and "approaching God and the other."

Conclusion and Discussion

Chapter 8 offers an answer to the main research question of this study. Following the description of the performance, perception, and valuation of the celebration of the Lord's Supper in local CRC and RCL churches

in the preceding chapters, this final chapter formulates three concluding statements: (1) *Experience (Dutch: “beleving”) is important with regard to the Lord’s Supper*; (2) *Communion is central in the perception of the Lord’s Supper*; and (3) *In the Lord’s Supper, both sin and forgiveness, feast and commemoration, are symbolized*. Additionally, several practical recommendations have been formulated to inspire others to come up with answers tailored to their local ecclesial context.

In the “Discussion” section, the findings and recommendations of this study are then connected to ongoing reflection on the Lord’s Supper in contemporary Reformed theology, using the three concluding statements above.

The study closes with two final considerations with regard to the meaning of holiness and a renewed Reformed theology of the Lord’s Supper (especially with regard to the connection between the signs and the signified). These considerations are accompanied with three questions for further thought: (1) *Where does the Lord’s Supper really belong?* (e.g. within or outside church services); (2) *Is the Lord’s Supper primarily an act of “looking back” or is it more than that?*; and (3) *How might congregations in their practice respond to the findings presented in this study?*

Samenvatting

Introductie

De centrale vraag in dit onderzoek luidt: *Hoe wordt de viering van het Heilig Avondmaal in lokale CGK- en GKV-kerken uitgevoerd, ervaren en gewaardeerd, en wat kan daarvan geleerd worden?* Deze vraag is voortgekomen uit de waarneming dat er tot op heden weinig empirisch onderzoek gedaan is naar het avondmaal in de gereformeerde traditie en in de Nederlandse context in het bijzonder. Dit onderzoek probeert deze leemte te vullen door de uitvoering, beleving en waardering van het avondmaal binnen twee gereformeerde denominaties in Nederland te beschrijven en te analyseren vanuit vier verschillende perspectieven. Deze perspectieven zijn afgeleid van het “theologie in vier stemmen”-model (*Theology in Four Voices*), een onderzoeksinstrument dat ontwikkeld is door het project *Action Research: Church and Society* (ARCS) in Groot-Brittannië. Elke “stem” in dit model is volledig theologisch van aard en vertegenwoordigt een mogelijk perspectief op de ene realiteit.

In dit boek wordt het avondmaal eerst omschreven vanuit het perspectief van de operante stem (*Operant Voice*). Dit behelst wat wordt gedaan en gezegd in de kerkdiensten waarin het avondmaal wordt bediend (d.i. de theologie die begrepen is in de kerkelijke praktijken die ter plaatse worden beoefend). Ten tweede wordt het avondmaal beschreven vanuit het perspectief van de “aangehangen” stem (*Espoused Voice*). Deze stem belichaamt in dit onderzoek de mening van de belijdende leden (predikanten, ouderlingen en diakenen uitgezonderd). Deze zijn ofwel in focusgroepen ofwel individueel geïnterviewd over hun persoonlijke beleving van het avondmaal. Ten derde wordt de formele stem (*Formal Voice*) beschreven op basis van twee verschillende bronnen: enerzijds individuele interviews met de lokale predikanten, anderzijds een literatuuronderzoek naar de theologische opvattingen over het avondmaal in publicaties van de hand van respectievelijk CGK- en GKV-theologen. Tenslotte wordt het perspectief van de normatieve stem (*Normative Voice*) onderzocht door de analyse van relevante tekstgedeelten uit de belijdenissen, kerkordes en liturgische formulieren die gelden binnen beide denominaties. Al deze

bronnen zijn onderzocht door middel van literatuuronderzoek.

Na beschrijving van de vier perspectieven in de hoofdstukken 3–6 is een “gesprek” tussen de vier stemmen geconstrueerd in hoofdstuk 7 ten einde de overeenkomsten en verschillen tussen deze stemmen te beschrijven en te analyseren. Mogelijke lessen die uit deze conversatie volgen zijn geformuleerd in hoofdstuk 8.

De resultaten van dit onderzoek kunnen bijdragen aan het verstaan van wat er gebeurt in het avondmaal vanuit een empirisch perspectief. Bovendien kan dit onderzoek de waardering van concrete, liturgisch-rituele praktijken bevorderen, zowel binnen als buiten de Nederlandse gereformeerde context, door lokale kerken in de gelegenheid te stellen om de beleving van het avondmaal te onderzoeken en te bevorderen vanuit een viervoudig perspectief.

Onderzoeksontwerp

Om de vier perspectieven op het avondmaal te beschrijven is gekozen voor het gebruik van een kwalitatieve onderzoeksmethodologie. Deze keuze maakte het mogelijk om de persoonlijke ervaringen van de geïnterviewden te onderzoeken zonder beperkt te worden door vooraf gedefinieerde antwoordcategorieën. Het laatste was met name van belang gezien het exploratieve karakter van dit onderzoek.

Om de reikwijdte van dit onderzoek te beperken is besloten om zes lokale kerken binnen twee denominaties te selecteren. De volgende twee denominaties werden geselecteerd: de *Christelijke Gereformeerde Kerken* (CGK = CRC) en de *Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt)* (GKV = RCL). De laatste werd geselecteerd omdat de onderzoeker en zijn onderzoeksinstituut verbonden zijn aan de GKV; de eerste werd gekozen omdat het een groot deel van zijn geschiedenis deelt met de GKV, ongeveer even groot is qua ledental, hetzelfde model van kerkregering toepast (synodaal-presbyteriaal) en een soortgelijke kerkorde gebruikt. Bovendien gebruiken lokale kerken binnen beide denominaties soortgelijke liturgische formulieren.

Drie CGK- en drie GKV-kerken werden geselecteerd voor deelname: CRC-A, CRC-B, CRC-C, RCL-D, RCL-E en RCL-F. Deze kerken verschilden in ledental, geografische locatie en theologische ligging. In elk van deze kerken werd eerst een avondmaalsdienst geobserveerd, om het *operante* perspectief te beschrijven. Vervolgens werden gemeenteleden van verschillende leeftijdscategorieën aselect uitgenodigd om deel te nemen aan één van de drie focusgroepen per gemeente, om het *aangehangen* perspectief te onderzoeken. In één gemeente (CRC-C) konden alleen individuele interviews gehouden worden. Na twee focusgroepen (of meerdere individuele interviews) werd een tweede avondmaalsdienst geobserveerd

waarna een derde focusgroep werd gehouden. Vervolgens werden de lokale predikanten individueel geïnterviewd om het *formele* perspectief te beschrijven. Aanvullend werd relevante theologische literatuur van de hand van CGK- en GKV-theologen onderzocht (opnieuw om het *formele* perspectief te beschrijven) evenals de relevante normatieve documenten die door beide denominaties worden onderschreven (met het oog op het *normatieve* perspectief).

De *topic list* die in dit onderzoek is gebruikt is ontworpen op basis van een *ritual studies* perspectief dat bestaat uit zes items: vorm, betekenis, gedrag, ruimte, ervaring van het zelf in relatie tot anderen en ervaring van het zelf in relatie tot God. De datacollectie is uitgevoerd tussen oktober 2016 en februari 2018. Alle interviews zijn uitgevoerd door de onderzoeker zelf. In totaal zijn 100 gemeenteleden en zes predikanten geïnterviewd. De data-analyse is uitgevoerd door de onderzoeker in overleg met het onderzoeksteam als geheel (Jasper Bosman, Hans Schaeffer en Marcel Barnard). De interviewtranscripten zijn inductief geanalyseerd door middel van thematische analyse.

Operante stem

In hoofdstuk 3 is de *operante stem* beschreven op basis van de participerende observaties die door de onderzoeker zijn uitgevoerd. Per lokale kerk zijn twee avondmaalsdiensten beschreven. Toen deze diensten zijn bezocht is speciale aandacht geschonken aan de aspecten van ritueel handelen zoals gedefinieerd door Ronald Grimes. In totaal zijn twaalf kerkdiensten omschreven. De beschrijvingen laten zien dat er ruimte is voor aanzienlijke variatie, zowel binnen een denominatie alsook binnen sommige individuele gemeenten.

De grootste continuïteit tussen beide geobserveerde kerkdiensten kon waargenomen worden in CRC-C, een gemeente waarin het avondmaal vier keer per jaar zittend aan tafel wordt bediend. In andere gemeenten was er minder continuïteit zichtbaar. De GKV-gemeenten in het bijzonder gebruikten afwisselend verschillende vormen van vieren (bv. zittend aan een tafel, zittend in de banken of lopend), wat leidt tot kleine verschillen op het gebied van *rituele handelingen*, *rituele tijden* en/of *rituele plaatsen* per viering.

Andere aspecten als *rituele actoren*, *rituele objecten* en *rituele groepen* bleven grotendeels gelijk binnen de onderzochte gemeenten, hoewel er ook op deze punten kleine verschillen bestonden. Met betrekking tot de rituele actoren was het in alle gevallen de predikant die het avondmaal bediende, maar de taak van de ouderlingen en diakenen verschilde per gemeente (afhankelijk van de vorm van vieren). Ten tweede waren de rituele objecten min of meer gelijk in alle gemeenten hoewel er variatie was

in de grootte van de avondmaalstafels. Ten derde waren de rituele groepen vergelijkbaar hoewel sommige gemeenten meer “open” waren naar gasten dan andere.

Andere rituele aspecten verschilden soms tussen en binnen de beide denominaties alsook binnen de lokale kerken zelf. Dit suggereert dat er niet een enkele CGK of GKV “operante theologie” bestaat, noch zes lokale “operante theologieën,” maar dat er meerdere theologische praktijken naast elkaar kunnen bestaan binnen de verschillende gemeenten en dat deze eventueel afgewisseld kunnen worden op lokaal niveau.

Aangehangen stem

De *aangehangen stem* is omschreven in hoofdstuk 4. De analyse laat zien dat er veel verschillende waarnemingen van en meningen over het avondmaal bestaan onder de deelnemers aan dit onderzoek. Deze perspectieven en meningen zijn samengevat aan de hand van de thema’s die naar voren kwamen uit de interviewdata: (1) *Avondmaal als gemeenschap*, (2) *Toegekende betekenissen*, (3) *Meningen en gevoelens*, (4) *Vorm, sfeer en liturgie*, (5) *Persoonlijke ontwikkelingen* en (6) *Persoonlijke verlangens*.

Avondmaal als gemeenschap Het avondmaal werd sterk geassocieerd met *gemeenschap met elkaar*, en in mindere mate met *gemeenschap met God*. In de interviews met gemeenteleden werd gemeenschap met God minder vaak genoemd dan gemeenschap met elkaar. In één gemeente schonken sommige gemeenteleden extra aandacht aan het werk van de Heilige Geest.

Toegekende betekenissen Andere betekenissen die met het avondmaal werden geassocieerd waren *genade en vergeving*, het avondmaal als *belijdenis van geloof*, het *gedenken* van iets, een *feest om te vieren*, een moment van *persoonlijke reflectie*, een moment van *voortuitkijken* (eschatologisch), en *sacrament*. De meeste aandacht ging uit naar de aspecten ‘genade en vergeving’ evenals ‘gedenken’. Aan de andere thema’s werd relatief minder aandacht besteed.

Meningen en gevoelens Meerdere meningen en gevoelens werden gedeeld door de geïnterviewden: spanningen tijdens het vieren, het verlangen om bewust te vieren, de ervaring van “heiligheid,” meningen over het deelnemen aan en de toelating tot het avondmaal, over de zelfbeproeving, over de effecten van het participeren in de vieringen en over de nabetrachting die daarop volgt.

Sommige deelnemers gaven aan dat ze op sommige momenten niet hadden deelgenomen aan de vieringen van het avondmaal in hun eigen

gemeente. Tegelijkertijd sprak een aantal deelnemers in CRC-C over hun mijding van het avondmaal in heden of verleden (specifiek in de zin van *avondmaalsmijding*). Andere deelnemers in RCL-D en -F stelden vragen bij de in hun gemeente gangbare praktijk van het uitsluiten van kinderen van deelname aan het avondmaal, een praktijk die ook gebruikelijk is in bijna alle andere CGK- en GKV-gemeenten.

Vorm, sfeer en liturgie Met betrekking tot de verschillende vormen van vieren deelden de deelnemers meerdere (soms tegenstrijdige) voorkeuren. In het algemeen waren de geïnterviewden tevreden met de huidige vorm van vieren in hun eigen gemeente. De gemeenteleden die het meest overtuigd of enthousiast waren over het veranderen van de status quo waren degenen die eerder elders een andere vorm hadden meegemaakt (voornamelijk GKV-leden)

De sfeer tijdens de vieringen (zoals vrolijk, rustig en stil) werd positief gewaardeerd door sommigen terwijl anderen aangaven dat ze deze teveel emotioneel geladen vonden. Sommigen hekelden de gespannen of ernstige gezichten die zij waarnamen tijdens de vieringen.

Wat betreft de liturgie die tijdens de vieringen wordt gebruikt waren de deelnemers overwegend positief over de liedkeuze (psalmen of gezangen). Sommige GKV-leden waren kritisch op het gebruik van het zingen van (te) veel verzen tijdens de lopende vieringen. Het lezen van de liturgische formulieren voor de daadwerkelijke bediening werd bediscussieerd in GKV-gemeenten (zowel door voor- als tegenstanders), maar werd niet genoemd in CGK-gemeenten.

Persoonlijke ontwikkelingen Meerdere deelnemers gaven aan het avondmaal meer bewust en intens te vieren dan eerder. Deze toename van betekenis werd tot op zekere hoogte gerapporteerd door deelnemers uit alle leeftijdscategorieën. Sommige deelnemers spraken over een op-en-neer-gaande ontwikkeling terwijl anderen in het geheel geen persoonlijke ontwikkeling met betrekking tot het avondmaal bij zichzelf opmerkten.

Persoonlijke verlangens Persoonlijke verlangens met betrekking tot het avondmaal waren grofweg in te delen in twee verschillende standpunten: sommige deelnemers waren tevreden met de huidige praktijk en beleving van het avondmaal in hun eigen gemeente terwijl anderen verlangen naar meer feestelijke vieringen en/of een meer bewuste ervaring. Andere verlangens waren: het avondmaal met Jezus zelf willen vieren en/of in combinatie met een gewone maaltijd.

Formele stem

De *formele stem* in dit boek is omschreven in hoofdstuk 5. Dit hoofdstuk bestaat uit twee delen: de analyse van zes individuele interviews met predikanten en de beschrijving van een theologisch literatuuronderzoek.

Interviews met predikanten In de interviews met de lokale predikanten werden verschillende betekenissen toegekend aan het avondmaal. Zowel *gemeenschap met Christus* en *gemeenschap met elkaar* werden genoemd als de thema's *verzoening* en *vergeving*.

Predikanten noemden het avondmaal zonder aarzelen een *sacrament* en/of een *teken en zegel*. Het sacrament werd getypeerd als *gedenken* en als een *feest om te vieren*. Tegelijk werden aspecten als *eschatologische verwachting*, *opdracht van Christus*, *moment van reflectie* en *geschenk van God* genoemd. Sommige predikanten noemden het avondmaal een *bron van troost en vrede* of een uitbeelding van de kern van het christelijke geloof. Geen van de predikanten stelde vragen bij het toelatingsbeleid in zijn gemeente, hoewel één predikant benadrukte dat deelname een positieve keuze vraagt van alle deelnemers persoonlijk.

Met betrekking tot hun persoonlijke ontwikkeling in relatie tot het avondmaal stelden verschillende predikanten momenteel minder stress te ervaren tijdens het bedienen dan tijdens het begin van hun carrière. Daarnaast werden diverse persoonlijke verlangens gedeeld, waaronder het verlangen om meer vreugdevolle vieringen te beleven of meerdere vormen van vieren te gebruiken.

Theologische literatuur In het tweede deel van hoofdstuk 5 worden de theologische boeken besproken die door CGK- of GKV-theologen zijn gepubliceerd sinds 1944. Wat opvalt is dat CGK-theologen in hun uitleg van het avondmaal nauw aansluiten bij de tekst van de Bijbel en van de belijdenissen. In hun publicaties benadrukken zij de thema's *verzoening*, *zonde en schuld*, *gedenken*, *verkondiging* (van "de dood van Christus," door het avondmaal te vieren) en de *verwachting* van Christus' wederkomst.

Recente ontwikkelingen in de CGK-literatuur betreffen twee verklaringen van het klassieke avondmaalsformulier (samengesteld door Dathen in 1566) en een pleidooi voor de fundamentele eenheid van Woord (preek) en sacrament—wat tegelijkertijd de lage frequentie van vieren onder kritiek stelt, maar vergezeld door een waarschuwing dat een hogere avondmaalsfrequentie ware bekering vereist van de kant van de deelnemers.

De bijdragen van GKV-theologen over het avondmaal werden apart besproken. Ook zij sluiten nauw aan bij Schrift en belijdenis, hoewel sommigen het belang van een juiste interpretatie van bepaalde passages

benadrukten (meer dan CGK-theologen). Als gevolg hiervan legden ze meer nadruk op het *feestelijke karakter* van de maaltijd. Andere thema's die werden benadrukt waren *verzoening, gedenken, verkondiging, en verwachting*. Minder dan in de CGK-literatuur werd er aandacht geschonken aan de thema's *zonde en schuld* en *zelfbeproeving* (hoewel deze thema's wel ter sprake kwamen).

Recente ontwikkelingen binnen de GKV-literatuur behelzen een grotere openheid voor liturgische vernieuwing (sinds de jaren 1990) en meer aandacht voor de relatie tussen het sacrament en de kerkdienst. Pleidooien voor een hogere avondmaalsfrequentie konden gehoord worden vanaf de jaren 1970; vanaf de jaren 1990 tot heden zijn deze pleidooien herhaald.

Normatieve stem

De *normatieve stem* is gekarakteriseerd in hoofdstuk 6 op basis van drie verschillende bronnen: de belijdenissen, kerkordes en liturgische formulieren.

Ten eerste worden de relevante passages in de Nederlandse Geloofsbelijdenis (1561), de Heidelbergse Catechismus (1563) en de Dordtse Leerregels (1619) samengevat. Zowel in de Nederlandse Geloofsbelijdenis als in de Heidelbergse Catechismus wordt er een nauwe parallel getekend tussen de lichamelijke ervaring en de betrouwbaarheid van Gods handelen. Tevens wordt in beide documenten benadrukt dat het sacrament door Christus zelf is ingesteld en dat de gelovigen door het eten en drinken van brood en wijn meer en meer met Christus' lichaam verenigd worden, door de Heilige Geest. In de Dordtse Leerregels worden de sacramenten beschouwd als één van de middelen die God kan gebruiken om Zijn macht uit te oefenen. Deze worden dus beschouwd als genademiddelen die door God gegeven zijn en door de gelovigen gebruikt kunnen worden.

Vervolgens worden alle bepalingen met betrekking tot de viering van het avondmaal in de kerkordes van CGK en GKV geanalyseerd. In CGK-kerken is bepaald dat het sacrament minstens eenmaal per drie maanden bediend wordt, na gehouden voorbereiding (zelfbeproeving en *censura morum*). Volgens de GKV-regelingen moet het sacrament "regelmatig" bediend worden. Bepalingen over de voorbereiding ontbreken. GKV-predikanten mogen "variëren" in het onderwijzende deel van de formulieren, op voorwaarde dat zij eerst toestemming van de plaatselijke kerkeraad hebben verkregen. Binnen de CGK moeten de liturgische formulieren onverkort gebruikt worden.

Tenslotte wordt de geschiedenis en inhoud van de verschillende avondmaalsformulieren samengevat.

Conversatie

In hoofdstuk 7 worden de vier theologische stemmen, die in de voorgaande hoofdstukken zijn beschreven, met elkaar in gesprek gebracht. Zeven verschillende discussiepunten zijn geformuleerd, volgend uit een vergelijking van de overeenkomsten en verschillen tussen twee of meer verschillende theologische stemmen.

De rol van beleving Een eerste discussiepunt is de rol van beleving tijdens de viering van het avondmaal. Volgens meerdere predikanten stelt het avondmaal gelovigen in staat om iets te ervaren dat niet in “reguliere” kerkdiensten ervaren kan worden. Desondanks is er nauwelijks reflectie op de waarde van lichamelijke en fysieke ervaringen in CGK- en GKV-literatuur over avondmaal opgenomen, ondanks dat de geïnterviewde gemeenteleden verschillende verlangens benoemden ter bevordering van hun beleving van het sacrament (aangehangen stem). Op soortgelijke wijze vraagt de normatieve stem aandacht voor de tastbaarheid van de viering, maar niet zonder een waarschuwing tegen overwaardering van deze lichamelijkeheid.

Avondmaal als gemeenschap Een tweede gespreksonderwerp bestaat uit de spanning tussen meer nadruk op ofwel de gemeenschap met God ofwel de gemeenschap met elkaar. Gemeenteleden schonken over het algemeen meer aandacht aan de gemeenschap met elkaar terwijl predikanten evenwicht probeerden te bewaren tussen beide vormen van gemeenschap. Dit verschil tussen predikanten en gemeenteleden vraagt om een gesprek tussen de aangehangen en formele stemmen. Daarnaast leidt dit tot de vraag hoe de gemeenschap met elkaar het dagelijks leven van gemeenteleden beïnvloedt, vanwege zowel positieve als negatieve connotaties die werden gedeeld door sommige geïnterviewden.

Aanvullend was de toelating tot het Heilig Avondmaal onderwerp van discussie onder sommige gemeenteleden, met name in de GKV-gemeenten. Sommige GKV-leden stelden nieuwe vragen over het toelaten van kinderen aan het avondmaal en over de uitsluiting van degenen die onder de tucht staan. Andere vragen, niet door gemeenteleden maar door predikanten gesteld, betroffen de toelating van asielzoekers en mensen met een beperking.

Goddelijke en menselijke interventie Een derde verschil tussen gemeenteleden en predikanten ontwikkelde zich rond de vraag naar interventie (*agency*) in de liturgie: terwijl gemeenteleden vaker spraken over de rol van menselijke actoren vroegen predikanten meer aandacht voor het werk van Christus en de Heilige Geest in de bediening van het sacrament. Echter, sommige gemeenteleden benadrukten ook het belang

van het werk van de Heilige Geest (RCL-E). In de praktijk werden alle geobserveerde vieringen voornamelijk uitgevoerd door de lokale predikant, wat tot de vraag leidt hoe de liturgische rollen van gemeenteleden eventueel anders vorm zouden kunnen krijgen.

Vorbereitung en nabetrachtung Ten vierde is in de voorgaande hoofdstukken uitgelegd dat zelfbeproeving nodig wordt geacht voor wie wil deelnemen aan het avondmaal binnen CGK- en GKV-gemeenten. Echter, hoewel sommige gemeenteleden de noodzaak van persoonlijke en gemeenschappelijke voorbereiding onderstreepten, stelden anderen dit niet meer zo belangrijk te vinden als in het verleden of in het geheel niet belangrijk. In het algemeen beschouwden leden van CRC-B en GKV-gemeenteleden de voorbereiding als een persoonlijke zaak. Eén CGK-predikant vroeg zich af hoe lang de doordeweekse voorbereidingsbijeenkomsten in zijn gemeente nog op de huidige manier georganiseerd zouden worden. Tegelijk vroegen sommige GKV-predikanten zich af of de voorbereidingspraktijk in hun gemeenten nog wel effectief functioneert. Samengenomen leidt dit tot de vraag hoe sterk de eis tot zelfbeproeving moet zijn. Dezelfde vraag geldt ook met betrekking tot de nabetrachtung ná de viering.

Zonde en vergeving Een vijfde discussiepunt ontspon zich rond het verband tussen avondmaal en het thema van zonde en vergeving. De belijdenissen en liturgische formulieren stellen dat Christus is gestorven voor de zonden van de gelovigen en dat het avondmaal verwijst naar dit offer door de tekenen van brood en wijn. Hoewel veel gemeenteleden en alle predikanten hier ruimhartig instemming mee verklaarden, gaven sommige gemeenteleden aan *tijdens* of na afloop van de avondmaalsvieringen een gevoel van gereinigd-zijn te ervaren. Andere gemeenteleden legden meer nadruk op andere betekenisaspecten, zoals “gemeenschap met elkaar,” of interpreteerden de vieringen als een moment van persoonlijke reflectie. Dit leidt tot de vraag hoe “vergeving van zonden” het beste vormgegeven en beleefd kan worden tijdens de viering van het avondmaal.

Heiligheid en stress Het avondmaal wordt “heilig” genoemd in meerdere normatieve documenten van beide denominaties, hoewel niet consequent. Sommige gemeenteleden noemden het trefwoord “heilig” tijdens de interviews wanneer zij spraken over hun eerste associaties met het sacrament. Voor sommigen van hen had dit woord een negatieve connotatie als zou het avondmaal extreem heilig geworden zijn in hun gemeente (RCL-E en F). Sommige predikanten herkenden deze ontwikkelingen, hoewel geen van hen dit trefwoord in negatieve zin gebruikte. Het bestaan van gevoelens van stress onder gemeenteleden met betrekking

tot de participatie in het avondmaal zou gerelateerd kunnen zijn aan hun interpretatie van heiligheid (aangehangen stem). Echter, deze gevoelens van stress en “negatieve” heiligheid werden niet uitgebreid genoemd in de andere theologische stemmen, wat leidt tot de vraag hoe het beste met zulke gevoelens omgegaan kan worden tijdens de vieringen.

Feest en gedenken Tenslotte hebben sommige GKV-gemeenteleden voorgesteld om het avondmaal meer als een feest dan als een herdenking te interpreteren. Dit correleert met nieuwe accenten in het werk van GKV-theologen vanaf de jaren 1980. Binnen de CGK zijn deze accenten afwezig of spelen zij een minder prominente rol. In het algemeen hebben gemeenteleden en predikanten van CRC-A en C geen verlangen geuit naar meer feestelijke vieringen, terwijl meerdere GKV-leden en sommige leden van CRC-B dit wel gedaan hebben. Samengenomen leidt dit tot de volgende vragen: Moeten de vieringen in CGK- en GKV-gemeenten een meer feestelijk karakter krijgen, en zo ja, hoe zou dit bereikt kunnen worden?

Na behandeling van de zeven gespreksonderwerpen bevat hoofdstuk 7 een aparte paragraaf over de contextuele aspecten die mogelijk samenhangen met de uitkomsten van dit onderzoek als geheel. Deze aspecten zijn: secularisatie, “intensivering,” belichaming, en “het benaderen van God en de ander.”

Conclusie en discussie

Hoofdstuk 8 biedt een antwoord op de hoofdvraag van dit onderzoek. Nadat in de voorgaande hoofdstukken is beschreven hoe de viering van het Heilig Avondmaal in lokale CGK en GKV kerken wordt uitgevoerd, ervaren en gewaardeerd, worden er in het slothoofdstuk drie stellingen geformuleerd bij wijze van leerpunten die daaruit volgen: (1) *Beleving is belangrijk met betrekking tot het avondmaal*; (2) *Gemeenschap is een kernpunt in de perceptie van het avondmaal*; (3) *In het avondmaal worden zowel zonde als genade, zowel feest als gedenken, gesymboliseerd*. Aanvullend zijn diverse praktische aanbevelingen geformuleerd om anderen te inspireren om antwoorden te vinden die toegepast zijn op hun eigen lokale, kerkelijke situatie.

In de hierop volgende “discussie” worden de conclusies en aanbevelingen uit dit onderzoek verbonden met de doorgaande reflectie op het avondmaal in de hedendaagse gereformeerde theologie, op basis van de drie concluderende stellingen hierboven.

Het onderzoek wordt afgesloten met twee afsluitende beschouwingen met betrekking tot de betekenis van heiligheid en een vernieuwde gereformeerde avondmaalsleer (met name met betrekking tot de relatie tussen

de tekenen en de betekende zaak). Deze beschouwingen worden aangevuld met drie vragen voor vervolgonderzoek: (1) *Waar hoort het avondmaal nu echt thuis?* (bijvoorbeeld binnen of buiten de kerkdienst); (2) *Is het avondmaal voornamelijk een daad van “terugkijken” of is het meer dan dat?*; en (3) *Op welke manier kunnen kerken praktisch aan de slag met de conclusies van dit onderzoek?*